

*Кайымова Ф.М.***МАКАЛ-ЛАКАПТАРДАГЫ КАРАМА-КАРШЫ
МААНИДЕГИ САЛЫШТЫРУУ***Кайымова Ф.М.***СОПОСТАВЛЕНИЯ С ПРОТИВОПОЛОЖНЫМИ
ЗНАЧЕНИЯМИ В ПОСЛОВИЦАХ И ПОГОВОРКАХ***F.M. Kaiymova***COMPARISONS WITH OPPOSITE MEANINGS
IN PROVERBS AND SAYING**

УДК: 83.2

Кыргыз тилинде карама-каршы мааниде келген жөнөкөй сүйлөмдөрдөн куралган багынычсыз татаал сүйлөм формасындагы макал-лакаптар көп кезигет. Карама-каршы багынычсыз татаал сүйлөмдөрдө эки карама-каршы нерсенин ички мазмуну, абалы салыштырылат. Мындай сүйлөмдөрдө карама-каршылыктуу салыштыруу мааниси кошо камтылат. Татаал сүйлөм түзүлүшүндөгү макал-лакаптардын составындагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн ортосундагы кайчылаштык маани өз ара лексикалык (антоним сөздөр) жана грамматикалык каражаттардын (этиштин оң формасы, терс формасын уюштуруучу –ба мүчөсү, “эмес” бөлүкчөсү) жардамы менен, татаал сүйлөмдөгү жөнөкөй сүйлөмдөрдүн ортосундагы маани аркылуу берилет. Контексттик антонимдер да карама-каршы маанини туюнтууда чоң мааниге ээ. Бирок алар катышкан сүйлөмдөрдү салыштырма багынычсыз татаал сүйлөмдөр менен чаташтырууга болбойт. Карама-каршы мааниде салыштырылган сүйлөмдөр компоненттүү структурада; жай, суроолуу сүйлөмдөр түрүндө да болушат.

Негизги сөздөр: татаал сүйлөм, макал-лакаптар, лексикалык каражаттар, карама-каршы маани, салыштыруу, антонимдер, грамматикалык каражаттар, синтаксистик параллелизм, аллегориялык маани.

В кыргызском языке часто встречаются пословицы и поговорки в форме сложносочинённых предложений, части которых имеют противоположные значения. В противоположных сложносочинённых предложениях сопоставляется содержание и состояние двух противоположных предметов. В таких предложениях вместе охватывается значение составления противоположностей. Противоположные значения между простыми предложениями в пословицах и поговорках сложносочинённого характера выражаются с помощью лексических (слова антонимы) и грамматических (формы глагола, частица “эмес”) средств, а также через значения простыми предложениями. Контекстуальные антонимы тоже имеют огромное значение в выражении значения противоположности. Но нельзя путать предложения с их участием с сопоставительными

сложносочинёнными предложениями. Предложения, в которых сопоставлены значения противоположности бывают компонентной структуры, а также в виде повествовательных, вопросительных предложений.

Ключевые слова: сложные предложения, пословицы, лексические средства, противопоставление, сравнение, антонимы, грамматические средства, синтаксический параллелизм, аллегорическое значение.

Proverbs and sayings in the form of compound sentences, parts of which have opposite meanings, are often found in the Kyrgyz language. In the opposite complex sentences, the content and state of two opposite objects are compared. In such sentences, the meaning of making opposites is covered together. Opposite meaning between simple sentences in proverbs and complex sayings of a complex nature are expressed using lexical (antonyms) and grammatical (verb forms, “эмес” particles) means, as well as through the meaning with simple sentences. Contextual antonyms have also great importance in expressing the meaning of the opposite. But one should not confuse sentences with their participation with comparative compound sentences. Sentences in which meanings of opposites are compared are component structures, and also in the form of declarative, interrogative sentences.

Key words: complex sentences, proverbs, lexical means, juxtaposition, comparison, antonyms, grammatical means, syntactic parallelism, allegorical meaning.

Башка элдик оозеки поэзиядагы салыштыруу сыяктуу эле макал-лакаптарда салыштыруунун эки түрү: карама-каршы нерсени салыштыруу жана сырткы же ички окшоштугу бар нерсени салыштыруу орун алат. Салыштыруунун биринчи түрү көпчүлүк учурда синтаксистик параллелизм формасы менен түзүлөт да, карама-каршы нерсенин ички негизги мазмуну алардын абалын салыштыруу жолу менен ачылат.

Мисалы, *Күчтүү күчөнсө, күчүнө келет,
Күчсүз күчөнсө, бели мертинет.*

Мындай макал-лакаптарда салыштыруу тике

мааниге ээ болот жана салыштырылып жаткан нерсенин ички мааниси конкреттүү көрсөтүлөт. Бул жагынан алганда салыштыруу бардык эле убакта аллегориялык мааниге ээ болбой турганы байкалат.

Макал-лакаптардагы кайчылаштык маани көбүнчө карама-каршы багынычсыз татаал сүйлөмдөрдөгү жөнөкөй сүйлөмдөрдүн маанилик катышынан ачык байкалат. Карама-каршы багынычсыз татаал сүйлөмдөр макал-лакаптарда эң көп кезиккен сүйлөмдүн тиби болуп саналат. Мындай көрүнүш алардын ички табиятынан, көркөмдүк өзгөчөлүгүнөн, дидактикалык мүнөзүнөн келип чыккан. Макал-лакаптар ойду тамай, көркөм чагылдырып берет. Ал үчүн көбүнчө турмуштагы ар кандай көрүнүштөр, окуялар өз ара салыштырылып берилет. Натыйжада алардын ортосундагы окшоштук же айырмачылык ачык, так жана элестүү көрсөтүлөт. Бул жөнүндө С.Г. Лазутин мындай дейт: «Ачык-айкын таасирдүүлүккө умтулуу менен катар макалдар эки буюмду же эки көрүнүштү салыштырууга бат-бат кайрылып турат (параллелизм, салыштыруу, окшоштуруу, карама-каршы коюу), мунун өзү да сүрөттөөнүн эки мүчөлүү формада болушун талап кылат» [2, 138].

Карама-каршы багынычсыз татаал сүйлөмдөрдө да эки түрдүү оң жана терс көрүнүштөр өз ара карама-каршы мааниде салыштырылып көрсөтүлүү менен, ой конкреттүү жана көркөм берилет. Көрүнүштөрдүн ортосундагы айырма кескин түрдө даана көрсөтүлүп, онунан үлгү алууга, терс көрүнүштөрдөн качууга чакырат [1, 43].

Оозеки жана жазма формадагы башка карама-каршы багынычсыз татаал сүйлөмдөр сыяктуу эле макал-лакаптардагы карама-каршы багынычсыз татаал сүйлөмдөр өздөрүнүн маанилик өзгөчөлүктөрүнө ылайык эки компоненттен туруп, андагы ойлор өз ара карама-каршылыктуу, кайчы мааниде салыштырылып көрсөтүлөт. Бирок лексикалык составы, көркөмдүк-структуралык өзгөчөлүгү боюнча белгилүү өзгөчөлүктөргө ээ болот:

1) Макал-лакаптардагы карама-каршы багынычсыз сүйлөмдөр биринчи иретте лексикалык составы боюнча айырмаланат. Алардын составында лексикалык, грамматикалык, контексттик антонимдер көп кездешет. Аталган тилдик бирдиктер сүйлөмдүн бардык кызматтарын аткаруу менен, татаал сүйлөмдүн компоненттеринин ортосундагы карама-каршы маанини берүүчү негизги каражат катары кызмат кылат: *Акылдуу отту карайт, акмак казанды карайт. Балалуу үй – базар, баласыз үй – мазар. Таяк жарасы айыгат, сөз жарасы айыкпайт.*

Берилген макал-лакаптарда антоним сөздөр

биринчи татаал сүйлөмдөгү жөнөкөй сүйлөмдөрдө аныктоочтук, экинчилеринде аныктоочтук жана баяндоочтук, үчүнчүсүндө да баяндоочтук кызматты аткарышты. Ошондой эле макал-лакаптардагы башка багынычсыз сүйлөмдөрдөй эле синтаксистик параллелизм, компоненттердеги айрым сөздөрдүн кайталанышы, сүйлөмдүн кээ бир мүчөлөрүнүн түшүп айтылышы, айрым мүчөлөрдүн эки компонентке да орток болушу, баяндоочтордун бирдей чак, бирдей жакта турушу карама-каршы тең байланыштагы татаал сүйлөмдөргө да мүнөздүү. Мисал келтирсек: *Байдын малы кымбат, кембагалдын баласы кымбат. Көргөн көргөнүн, көсөө түрткөнүн кылат. Молдонун айтканын кыл, кылганын кылба.*

Келтирилген макалдардагы «кымбат» деген сөз кайталанып келди, «кылат», «молдонун» деген сөздөр эки сүйлөмгө орток айтылса, «сүйбөйм», «карабайт» этиштери экөө тең келер чакта; «сыйлайт» - кайталанып айтылуу менен, бирдей III жакта келип, карама-каршылыктуу салыштырууну туюндурду.

2) Мындай сүйлөмдөрдүн компоненттери жамдама, туюк, жаксыз бир тутумдуу сүйлөм структурасында болушу мүнөздүү: *Адамды кийиминен тааныбайт, ишинен тааныйт* (туюк жактуу бир тутумдуу сүйлөм). *Кыз сактаба, кызыл уй сакта* (Жамдама жактуу). *Сүйлөй-сүйлөй чечен болот, көрө-көрө көсөм болот* (туюк жактуу). *Кошконго үйүр эмес, сүйгөнгө үйүр* (жаксыз бир тутумдуу сүйлөм).

3) Карама-каршы багынычсыз татаал сүйлөм түрүндөгү макал-лакаптардын компоненттери дагы өз ара татаал структурада келет: *Эки жакшы тоого чыкса – кудалашып түшөт, эки жаман тоого чыкса кубалашып түшөт. Кулактууга сөз айтсаң – кулагынын кашында, кулаксызга сөз айтсаң – куба кырдын башында.* Бул макалдардын компоненттеринин ар бири шарттуу багынычтуу татаал сүйлөм формасында.

Макал-лакаптардагы карама-каршы багынычсыз татаал сүйлөмдөрдүн компоненттеринин ортосундагы карама-каршы, кайчы маани 3 түрдүү жол менен: лексикалык, лексико-грамматикалык, татаал сүйлөмдөрдүн составындагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн мааниси аркылуу берилет [1, 43].

1. Лексикалык жол менен, башкача айтканда, татаал сүйлөмдүн компоненттеринин ортосундагы карама-каршылыкты туюндуручу каражаттар антонимдер болушат. Компоненттеринин ар биринде кеминде 2-3төн антоним сөздөр катышат. Ал антонимдердин бири аркылуу компоненттердеги эки түрдүү кубулуш, сапат карама-каршы түрдө салыштырылып берилет да, экинчиси аркылуу алардын ортосундагы айырмачылык ачылат. Айырмачылыкты көрсөтүүчү

антоним мүчө логикалык басым менен айтылат. Салыштырылып берилген антоним мүчө сүйлөмдүн башында келет: *Туура бийде тууган жок, туугандуу бийде ыйман жок. Болор бала элине баш болот, болбос бала он экисинде жаш болот.* Бул сүйлөмдөрдө «туура-туугандуу», «болор-болбос» деген антонимдер салыштырылып берилип, «тууган-ыйман» «баш болот – жаш болот» деген контексттик жана нагыз антонимдер аркылуу алардын айырмасы ачылып берилип жатат.

2. Татаал сүйлөмдүн компоненттериндеги карама-каршы маани **лексика-грамматикалык жол менен** да берилет, башкача айтканда, анын компоненттеринде бирден, айрым учурда экиден лексикалык, контексттик антонимдер болуп, алар карама-каршы мааниде өз ара салыштырылат да, айырмачылык баяндоочтор аркылуу грамматикалык жол менен берилет.

Баяндоочтор эки компонентте тең бир сөздүн кайталанышы менен берилет, бирок бирде оң, бирде терс формада формада келет, мааниси боюнча өз ара карама-каршы турат. Этиштик баяндоочтордо терс маани -ба мүчөсү аркылуу, атоочтук баяндоочтордо “эмес” деген сөз аркылуу берилет. Баяндоочтор бир сөздүн кайталанышы менен берилгендиктен, ээлердин бир түрдүү белгилерин көрсөтөт, бирок карама-каршы мааниде келишине байланыштуу ээлердин биринде ал белгинин бардыгы ырасталат, биринде ал белгинин жоктугу көрсөтүлөт: Аны татаал сүйлөмдүн компоненттери боюнча төмөнкүчө көрсөтөбүз:

а) Баяндооч татаал сүйлөмдүн биринчи компонентинде оң, экинчисинде терс формада келет. Натыйжада ырастоо-тануу маанисиндеги сүйлөм түзүлөт: *Күч кетет, билим кетпейт. Атаң өлсө өлсүн, атаңды тааныган өлбөсүн. Акылдын азы – айып, чачтын азы айып эмес.*

б) Тескерисинче, баяндооч кошмо сүйлөмдүн биринчи компонентинде терс, экинчисинде оң формада келет: *Айранын ичкен тутулбайт, аягын жалаган тутулат.* Эгер баяндооч атооч сөздөрдөн болсо, сүйлөмдө терс маани “эмес” сөзү аркылуу берилет: *Айткан ушакчы эмес, айтып барган ушакчы.*

3. Карама-каршы маани татаал сүйлөмдөгү жөнөкөй сүйлөмдөрдүн мааниси аркылуу берилет.

Мындай структурадагы карама-каршы багынычсыз сүйлөмдөрдүн компоненттеринде этиштин оң-терс формалары же антоним сөздөр болбойт. Жөнөкөй сүйлөмдөр мындай каражаттардын катышуусуз эле карама-каршылыксыз мааниде болушат: *Айдаганы беи эчки, ышкырыгы таш жарат. Өтүгү жокко өзүм барам, тону жокко салам айт.*

Мындай сүйлөмдөр салыштырма маанилүү сүйлөмдөргө өтө окшош келет. Бирок сүйлөмдөгү айрым мүчөлөрдүн маанисинин бирине караганда экинчисинде күчөтүлүп же азайтылып берилиши аркылуу аларды айырмалоого болот. Мисалы, *Ашык ойногон азар, топ ойногон тозор. Айран уютта албаган иритет, тери ашата албаган чиритет.* Мисалдардагы “азар-тозор”, “иритет-чиритет” деген сөздөр антоним болбогону менен, карама-каршы мааниси туюнтууда роль ойногон сөздөрдүн экинчилеринде биринчилерине караганда маани басым жасалып, күчөтүлүп берилген. Мындан улам буларды салыштырма маанилүү сүйлөм дегенге болбойт. Жогорудагыдай татаал сүйлөмдүн составындагы жөнөкөй сүйлөмдөрдөгү кайчылаштык мааниси пайда кылган каражаттарды контексттик антоним деп атоого болот.

Мындай карама-каршылыктуу ой өз ара татаал сүйлөмдүн тутумундагы жай жана суроолуу сүйлөмдөрдүн маанилик катыштары аркылуу да берилет: *Жанга күйгөн жандай дос, жанга күйбөс кандай дос? Кызы бардын назы бар, кызы жоктун неси бар? Кыз кезинде баары жаакшы, жаман катын кайдан чыгат? Тишин барда – таш чайна, тишин жокто аш кайда?* Көрсөтүлгөн типтеги сүйлөмдөрдө сурама атоочтор жана сүйлөмдөрдүн баяндоочтору аркылуу карама-каршылыктуу маани туюлат.

Адабияттар:

1. Гапаров С. Кыргыз макал, лакаптарынын синтаксистик түзүлүшү. - Фрунзе: Мектеп, 1979.
2. Лазутин С.Г. Русский фольклор. - Ленинград, 1971.
3. Макалдар жана лакаптар. / Жыйнап түз.: Садыкулова А. - Б., 2013.